

Oğuz Grubu Yazı Dilleri ve Ağızlarında Yeterlik Kategorisi

Talip DOĞAN*

Özet

Yeterlik, bir eylemin mümkün veya muhtemel olup olmadığının bildirildiği kategoridir. Tarihî ve çağdaş Türk dili alanında yeterlik kategorisinin işaretleyicileri, lehçeleşme seyri ve dil ilişkileri gibi birtakım faktörlere bağlı olarak çeşitlenmiştir. Çağdaş Oğuz alanlarında olumlu ve olumsuz yeterlik için temelde üç tip dizilişten bahsedilebilir: *-A bil-* ve *-AmA-* (< *-A uma-*); *-A bil-* ve *-A bilme-* ~ *-AmmA-* (~ vd.); *-p ~ -A bil-* ve *-p ~ -A bilme-*. *-A bil-* ve *-AmA-* (< *-A uma-*) dizilişleri, Türkiye Türkçesinin yazı dili ile Batı ve Kuzeydoğu grubu ağızlarında, Kıbrıs Türk ağızlarında; Balkan (Rumeli) Türk ağızlarında; Suriye Türk ağızlarında; Gagavuz Türkçesinin yazı dili ile ağızlarında kullanılmaktadır. *-A bil-* ve *-A bilme-* ~ *-AmmA-* (~ vd.) dizilişleri, Azerbaycan Türkçesi yazı dili ve ağızlarında; Irak Türk ağızlarında; Türkiye'deki Doğu Grubu ağızlarında; Sungur Türkçesinde; Kaşkay Türkçesinde ve Horasan Türkçesinde yerleşmiştir. *-p ~ -A bil-* ve *-p ~ -A bilme-* dizilişleri ise Türkmen Türkçesi ve Harezm Oğuz alanlarında hâkimdir. Diğer taraftan resmî ve baskın dillerle bir arada kullanılan Oğuz alanlarında kopyalanmış sistemler de yaygınlaşmıştır. Örnek olarak İran sahasında Güney Azerbaycan, Sungur, Kaşkay ve Horasan ağızlarında Farsçadaki yeterlik sisteminden kopyalanmış olan *başar- ~ başarma-* + *kip eki* + *esas fiil* + *istek ~ emir eki* dizilişi yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk dili, Oğuz grubu yazı dilleri, Oğuz ağızları, yeterlik, dil ilişkileri

* Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, ROR ID <https://ror.org/013s3zh21>
dogan.talip@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8216-0483>

Potential Category in Oghuz Group Written Languages and Dialects

Abstract

Potential is the category that states whether an action is possible or probable. In the historical and contemporary Turkic language field, the markers of the potential category have undergone different developments depending on a number of factors such as the course of dialectization and language relations. In contemporary Oghuz areas, three basic types of sequences can be mentioned for positive and negative potential: *-A bil-* and *-AmA-* (< *-A uma-*); *-A bil-* and *-A bilme-* ~ *-AmmA-* (~ et al.); *-p ~ -A bil-* and *-p ~ -A bilme-*. The sequences of *-A bil-* and *-AmA-* (< *-A uma-*) are used in the written language of Turkish and the Western and Northeastern group dialects, in Cypriot dialects; in Balkan (Rumelia) Turkic dialects; in Syrian Turkic dialects; and in the written language of Gagauz Turkic and its dialects. The sequences of *-A bil-* and *-A bilme-* ~ *-AmmA-* (~ et al.) are used in the written language and dialects of Azerbaijan Turkic; in Iraqi Turk dialects; It is established in the Eastern Group dialects of Türkiye; Sungur Turkic, Qashqai Turkic and Khorasan Turkic. *-p ~ -A bil-* and *-p ~ -A bilme-* sequences are dominant in Turkmen Turkic and Khwarezm Oghuz areas. Copied systems have also become widespread in Oghuz areas used together with official and dominant languages. In the South Azerbaijan, Sungur, Qashqai and Khorasan dialects, there is the sequence *başar- ~ başarma- + modal suffix + main verb + request ~ imperative suffix*, copied from the Persian potential system.

Keywords: Turkic, Oghuz group written languages, Oghuz dialects, potential, language relations

Yeterlik, bir eylemin mümkün veya muhtemel olup olmadığının belirli dil bilgisi işaretleyicileriyle bildirildiği kategoridir (Korkmaz, 1992, s. 172; Bussmann, 1998, s. 925). Türk dili araştırmalarında yeterlik yapıları, kuruluş yönlerinden değerlendirilmiş olmakla birlikte zaman/görünüş ve kip eklerini alabilmesi sebebiyle kiplik konulu çalışmalara da konu olmuştur (örnek olarak bk. Mehmet, 2007; Kara, 2011; Kerimoğlu, 2011, s. 84-85; Ersoy, 2016; Yıldız, 2016; Göksel ve Kerslake, 2005, s. 300-305; vd.). Bu çalışmada ise Oğuz grubu yazı dili ve ağızlarında yeterlik kategorisinin işaretleyicileri ile bunların biçim bilgisi ve biçim-söz dizimi özellikleri ele alınmıştır. Yeterlik işaretleyicilerinin Oğuz grubu yazı dilleri ve ağız gruplarındaki dağılımları ortaya konulmuştur.

Tarihî Yazı Dillerinde Yeterlik Kategorisi

Tarihî ve çağdaş Türk dili alanında yeterlik kategorisinin işaretleyicileri, lehçeleşme seyri ve dil ilişkileri gibi birtakım faktörlere bağlı olarak farklılaş-

mıştır. Yeterlik için Köktürkçede *u-* ‘muktedir olmak; yapabilmek, edebilmek’ fiili kullanılmıştır. Köktürkçedeki örneklerde *u-*, *-X* zarf-fiil ekli esas fiile yardımcı fiil olarak eklenmiştir. *-Xu-* ve *-Xuma-* kuruluşları, olumlu ve olumsuz yeterliği bildirmiştir: *k(e)m (a)rt(a)tı ud(a)çı (e)rti* (Tekin, 2010, s. 56) ‘kim bozabilir idi’; *it(i)nü y(a)r(a)tunu um(a)duk* (Tekin, 2010, s. 52) ‘(kendini) düzene sokup örgütlenememiş’.

Erken tarihli Eski Uygur Türkçesi metinlerinde zarf-fiil ekli esas fiil ile *u-* yardımcı fiili (*-Uu-*) tam olarak birleşmemiş ya da kaynaşmamıştır. Zira bazı örneklerde *yme* pekiştirme unsuru, *-Uu-* dizilişinin arasında kullanılmıştır: *ölü yme umaz biz* (Erdal, 2004, s. 258) ‘daha ölemeyiz’. *-Uu-* birleşmesine ancak Soğd harfli Eski Uygur Türkçesi metinlerinde rastlanmaktadır. Bununla beraber Eski Uygur Türkçesinde yeterlik, *u-*’ın esas fiil biçiminde yani sözlük anlamıyla kullanılmasıyla da karşılanmıştır. Örnekler hem olumlu hem de olumsuz biçimlerde: *sinidin ketip neçük uğay men* (Erdal, 2004, s. 258) ‘senden gidip (seni bırakıp) nasıl yapabileceğim?’; *bo yer üze ney andağ t(e) v kür yelvi arviş yok kim ol umasar; ş(i)mnu [k]üçiçe kopuğ uğay* (Erdal, 2004, s. 258) ‘bu dünyada onun yapamayacağı hiçbir hile ve sihir yoktur; şeytanın desteğiyle (o) her şeyi yapabilir’. Bu metinlerde *u-* esas fiili ile *-sar* zarf-fiil eki ve *-yur* geniş-şimdiki zaman ekinin kalıplaşmasından oluşan iki sözcük de vardır: *usar* (Erdal, 2004, s. 258) (< *u-sar*) ‘gücü yeterse’; *uyur* (Erdal, 2004, s. 258) (< *u-yur*) ‘güçlü, muktedir’. Eski Uygur Türkçesinde yeterlik için ayrıca *bol-* ‘olmak’ yardımcı fiili kullanılmıştır. Hem olumlu hem olumsuz yeterlik örneklerinde *bol-* ‘olmak’ yardımcı fiili, *-U* ve *-GAll* zarf-fiil ekli esas fiiller ile *-mAK* isim-fiil ekli esas fiillere getirilmiştir: *örü bolmaz* (Erdal, 2004, s. 259) ‘yükselsemez’; *ölürü usar* ‘öldürebilirse’; *yoryu umadı* (Eraslan, 2012, s. 441) ‘yürüyemedi’; *bolğay siz teggeli* ‘ulaşabileceksiniz’; *körkitgeli bolmaz* ‘gösterilemez’; *işidilmek bolur* (Eraslan 2012, s. 425) ‘iştirilebilir’. *-GU teg ermez* de olumsuz yeterlik için kullanılmış olan bir başka diziliştir: *ögrünç[ümüz] tüketi sözlegü teg ermez* (Erdal, 2004, s. 260) ‘sevinçimiz tamamen söylenemez’. Daha sonra yaygınlaşacak olan *bil-* ‘bilmek’ ve *al-* ‘almak’ yardımcı fiilleri ise yeterlik ifadesi için nadir örneklerde geçmiştir. *Bil-* ‘bilmek’ yardımcı fiili, *-p* ve *-GAll* zarf-fiil ekli; *al-* ‘almak’ yardımcı fiili, *-A* zarf-fiil ekli esas fiillerle kullanılmıştır: *tutup uğay* ‘tutabilecek’; *özüm-nün başgarıp umayoğum erür* (Erdal, 2004, s. 260) ‘kendimin (benim) başarılı olamadığımdır’; *anı tükel sözlegeli bilmez* (Eraslan, 2012, s. 444) ‘onu tam olarak söyleyemez’; *inanmış kişilerinig tire yığa alır siz* (Eraslan, 2012, s. 443) ‘inanmış kişileri derleyebilir, toplayabilirsiniz’.

Karahanlı Türkçesinde (bilhassa *Kutadgu Bilig* ve Satır Altı Kur’an Terümelerinde) *u-* yardımcı fiili, sayılı örnekler dışında tamamıyla olumsuz yeterlik için kullanılmıştır. Metinlerde *u-* yardımcı fiili, *-U* zarf-fiil ekli esas

fiillerle birleşmiş ve ekleşmiş biçimdedir: *turumaz* (Güner, 2021, s. 396) (< *turu umaz*) ‘duramaz’; *bilüme* (Güner, 2021, s. 394) (< *bilü umasa*) ‘bilemezse’; *tegümegeyler* (Güner, 2021, s. 396) (< *tegü umağaylar*) ‘dokunamayacaklar’; *ayumas* (Güner, 2021, s. 394) (< *ayu umas*) ‘söyleyemez’. Az sayıdaki olumlu yeterlik dizilişlerinde de benzer gelişmeler olmuştur: *ayuğay* (Güner, 2021, s. 487) (< *ayu uğay*) ‘söyleyebilecek’. Karahanlı Türkçesinde olumlu yeterlikte ise *bil-* ‘bilmek’ yardımcı fiili hâkim olmuştur. *Bil-* ‘bilmek’ yardımcı fiili, *-U ~ -A* zarf-fiil ekli esas fiillere eklenmiştir: *sözleyü bilse* (KB 984) (Güner, 2021, s. 394) ‘söyleyebilse’; *kapsayu biligli* (Güner, 2021, s. 393) ‘kuşatan’; *tère bildiñ* ‘toplayabildin’; *yete bildi* (Güner, 2021, s. 394) ‘ulaşabildi’. Olumsuz yeterlikte yaygın olmamak suretiyle *-X ~ -A bilme-* biçimi de yer almaktadır: *kalı bilmediler* (Güner, 2021, s. 394) ‘kalamadılar’; *sanayu bilmegey siler* (Güner, 2021, s. 394) ‘sayamayacaksınız’; *tuta bilmese sen* (Güner, 2021, s. 394) ‘tutamazsan’. *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te *-GAll bol-* dizilişi (Eski Uygur Türkçesi metinlerinde yaygın) yerine, *-sA bol-* dizilişinin yerleştiği görülmektedir: *könjül kimniñ bolsa kalı yök çığay / kılsa küçün bolmas anı toğ bāy* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 450) ‘artık kimin gönlü fakir ol(ur)sa (ise) / (kimse) onu güçlülükle zengin yapamaz’. Şu hâlde Karahanlı Türkçesinde *u-* yardımcı fiili, olumlu yeterlikte azalırken olumsuz yeterlikte yaygınlaşmıştır. Ayrıca, ünlüyle biten esas fiil (*-X* zarf-fiil ekli esas fiil) ile ünlüyle başlayan yardımcı fiilin (*u-* yardımcı fiilinin) birleşmesi sonucunda ünlü kaynaşması olmuştur: *-U u- > /U/*. *Bil-* ‘bilmek’ yardımcı fiili, *-X ~ -A* zarf-fiil ekli esas fiillerle birlikte olumlu yeterlikte yaygınlaşmıştır. Esasında bu, bugün Batı Oğuzcasında (Türkiye ve Gagavuz Türkçesi kollarında) yer alan yeterlik dizilişleriyle benzerdir.

Türk dilinde biçim bilgisinden söz dizimine birtakım yenilenmelerin olduğu 13. yüzyılda yeterlik kategorisinde de kimi gelişmeler ortaya çıkmıştır. Tabii bu yenilenmeler, lehçeleşmelerin bir sonucudur. Harezmi Türkçesinde olumlu yeterlik için daha önce yaygın olan *-U ~ -A bil-* dizilişi devam ettirilmiştir. Buna ilave olarak *-A al-* dizilişi artmıştır: *bilü bilmişimçe* (Eckmann, 2003b, s. 25) ‘bilebildiğimce’; *sabur kılu bilür siz* (Eckmann, 2003b, s. 25) ‘sabredebilirsiniz’; *bire alğay erdi* (Eckmann, 2003b, s. 25) ‘verebilecekti’. Olumsuz yeterlik için az sayıdaki örneklerde *u-* yardımcı fiili (Karahanlı Türkçesindeki gibi *-UmA-* biçiminde) kullanılmıştır: *kılumas men* (Eckmann, 2003b, s. 25) (< *kılu umas men*) ‘yapamam’; *körümes biz* (Eckmann, 2003b, s. 25) (< *körü umas biz*) ‘göremeyiz’. Yaygın olan ise *-U ~ -A bilme-* ve *-A alma-* dizilişleridir: *çıkabilmez men* (Eckmann, 2003b, s. 25) ‘çıkamam’; *bile almas miz* (Eckmann, 2003b, s. 25) ‘bilemeyiz’. Netice itibarıyla Harezmi Türkçesinde daha önceki yazı dilinde yerleşmiş olan sistemden (Karahanlı Türkçesindeki *-U ~ -A bil-* ve *-Uma-* dizilişlerinden) farklı olarak olumlu ve

olumsuz yeterlikte *-A al-* ~ *-A alma-* dizilişlerinin geliştiği kaydedilmelidir. Ayrıca *-U* ~ *-A bilme-* olumsuz yeterlik dizilişi yaygınlaşmıştır.

Kıpçak Türkçesine ait Codex Cumanicus'ta olumlu ve olumsuz yeterlik için *-A bil-* ve *-A bilme-* dizilişlerinin örnekleri azdır: *ayta bil-* (Argunşah ve Güner, 2015, s. 123) 'söyleyebilmek'; *bara bilme-* (Argunşah ve Güner, 2015, s. 123) 'gidememek'. *U-* yardımcı fiili ise kullanılmamıştır. *Al-* 'almak' yardımcı fiili ise yalnızca olumsuz yeterlik örneklerinde geçmiştir. Örneklerde *-A* zarf-fiil eki ile *al-* yardımcı fiilinin ünlüsü genellikle kaynaşmıştır: *baralma-* (< *bara alma-*) 'ulaşamamak'; *tıyalma-* (< *tıya alma-*) 'engelleyememek'; *köralma-* (< köre alma-) 'görememek'; *ète al-* (Argunşah ve Güner, 2015, s. 123) 'yapamamak'. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde de *al-* yardımcı fiili, *-AlmA* (< *-A alma-*) biçimiyle olumsuz yeterlikte hâkimdir: *bolalma-* (Güvenç, 2014, s. 275) (< *bola alma-*) 'olamamak'; *çihalma-* (Güvenç, 2014, s. 275) (< *çihla alma-*) 'çıkamamak'. Bununla birlikte yeterlik kategorisi için *bol-* 'olmak' yardımcı fiili kullanılmıştır. Hem olumlu hem de olumsuz yeterlik için kullanılmış olan *bol-* 'olmak' yardımcı fiili, *-mA* ve *-mAGA* ekli esas fiillerle birleştirilmiştir: *aytma bol-* 'söyleyebilmek'; *aşma bolma-* (Güvenç, 2014, s. 272) 'aşamamak'; *körünmege bol-* 'görünebilmek'; *inanmağa bolma-* (Güvenç, 2014, s. 274) 'inanamamak'. Memlûk Türkçesi, yeterlik kategorisinde hem Harezmi hem de diğer Kıpçak alanlarıyla birleşmektedir. Olumlu yeterlik için *-A bil-* ve *-p bol-* dizilişlerine sahiptir: *ata bilür* (İN-33r) 'atabilir'; *öltüre bilür* (GT-162b) 'öldürebilir'. Olumsuz yeterliği ise *-U* ~ *-A bilme-*, *-p bolma-* ve *-A alma-* dizilişleriyle karşılaşmıştır. Başka bir ifadeyle Memlûk Türkçesinde *-A alma-* dizilişi, diğer Kıpçak alanlarında olduğu gibi sadece olumsuz yeterlik için kullanılmıştır: *tuta bilmese* 'tutamazsa'; *añlayı bilmedi* 'anlayamadı'; *işleyü bilmes* (İM-435b) (Muhammed, 2021, s. 276) 'yapamaz'; *bilip bolmas* (Muhammed, 2021, s. 146) 'bilemez'; *kurtulup bolmas* (Muhammed, 2021, s. 301) 'kurtulamaz'; *köre almas* (Muhammed, 2021, s. 275) 'göremez'; *halās ite almas* (Muhammed, 2021, s. 275) 'serbest bırakamaz'.

Çağatay Türkçesinde olumlu yeterlik için *-A al-* dizilişi yine yaygındır. Çağatay Türkçesi metinlerinde olumlu yeterlikte bir de *bol-* 'olmak' yardımcı fiili çoğalmıştır. *Bol-* 'olmak' yardımcı fiili, *-A* ve *-sA* ekli esas fiillerle birleştirilmiştir: *terceme kıla alğay mu mên* (Eckmann, 2003a, s. 105) 'tercüme edebilecek miyim?'; *mundağ söz ayta bolğay* (Eckmann, 2003a, s. 106) 'böyle söz söyleyebilecek'; *tapşa bolur* (Eckmann, 2003a, s. 117) 'bulabilir'. Olumsuz yeterlik için yine *al-* 'almak' ve *bol-* 'olmak' yardımcı fiillerine başvurulmuştur. *-A alma-*, *-p bolma-* ve *-sA bolma-* biçimlerinde: *inana almas* (Eckmann, 2003a, s. 105) 'inanamaz'; *añlap bolmas édi* (Eckmann, 2003a, s. 110) 'anlayamaz idi'; *anuy 'ahdığa i 'timād kılsa bolmas* (Eckmann, 2003a, s.

117) ‘onun sözüne güvenilemez’. *Bil-* ‘bilmek’ yardımcı fiili, *-A bilme-* biçiminde yalnızca olumsuz yeterlikte kullanılmıştır: *halās ēte bilmes* (Eckmann, 2003a, s. 106) ‘kurtaramaz’. *-Uma-* biçimi ise artık kalmamıştır.

Tarihî Oğuz yazı dillerinde yeterlik kategorisi için yeni dizilişler ortaya çıkmamıştır. 13. ve 15. yüzyıllar arasında yani Eski Oğuz Türkçesinde olumlu yeterlik için *-X ~ -A bil-* dizilişi vardır. Çok heceli fiillerle *-U bil-*, tek heceli fiillerle *-A bil-* dizilişi yaygındır: *getüri bilem* ‘getirebileyim’; *diyü bile* ‘diyebilsin’; *gide bilür* (Gülsevin, 2007, s. 130) ‘gidebilir’; *döne bildi* (Timurtaş, 2005, s. 161) ‘dönebildi’. Olumsuz yeterlik için *-XmA-* (< *-X uma-*) ve *-AmA-* (< *-A uma-*) dizilişleri görülmektedir: *aldayımaz* (Timurtaş, 2005, s. 161) (< *aldayı umaz*) ‘aldatamaz’; *bulmadı* (Timurtaş, 2005, s. 161) (< *bulı umadı*) ‘bulamadı’; *urumazam* (Timurtaş, 2005, s. 161) (< *uru umazam*) ‘vurmam’; *diyümezdi* (Timurtaş, 2005, s. 161) (< *diyü umazdı*) ‘diyemezdi’; *çıkamaz* (Timurtaş, 2005, s. 161) (< *çıkı umaz*) ‘bulamadım’; *bulamaz* (Timurtaş, 2005, s. 161) (< *bula umaz*) ‘bulamaz’; *alımadı* (Ergin, 2009, s. 467) (< *alı umadı*) ‘alamadı’. Bunlarla beraber, özellikle *Dede Korkut Kitabı*’nda görülen ve böylelikle daha sonra Azerbaycan sahasında yaygınlaşacak olan *-A bilme-* dizilişi yer almaktadır¹: *vara bilmen* (Ergin, 2009, s. 467) ‘gidemem’; *binebilmez* (Ergin, 2009, s. 467) ‘binemez’. Osmanlı Türkçesinde (Türkiye sahasında) olumlu ve olumsuz yeterlikte *-X ~ -A* zarf-fiil ekli esas fiiller, 17. yüzyıla kadar kullanılmış; daha sonra tamamen *-A* zarf-fiil ekli esas fiiller yerleşmiştir: *sevime-* ‘sevememek’; *yürüyüme-* ‘yürüyememek’; *bileme-* ‘bilememek’; *añlayama-* (Tulum, 2011, s. 347) ‘anlayamamak’. Azerbaycan Türkçesinde ise olumlu yeterlikte *-A bil-*, olumsuz yeterlikte *-A bilme-* ve *-AmmA-* dizilişlerine başvurulmuştur: *bir dem bahabilmedi ol aya / düşdi yüzi üzre misl-i sāye* (Nur Doğan, 2000, s. 170) ‘bir an (bile) bakamadı o aya (sevgiliye) / gölge gibi yüzü üste düştü’; *oyanammazam* (Mirzede, 1990, s. 166) ‘uyanmam’; *oturammazam* (Mirzede, 1990, s. 166) ‘oturamam’. Azerbaycan Türkçesinin klasik metinlerinde ayrıca *-mAK ol-* dizilişi, kimi bağlamlarda yeterlik kategorisini işaretlemiştir. Daha çok olumsuz yeterlik için kullanılmış olan *-mAK ol-* dizilişi, aynı zamanda fiillerin edilgen çatıda sunulmasını sağlamaktadır (bk. Doğan, 2022). Örnekler: *her gün gel yaz bëyle ta ‘vīz / tā sıhgate bulmağ ola ümmīd* (Nur Doğan, 2000, s. 368) ‘her gün gel (de) yaz, böyle muska / ta ki iyileşme ümit edilebilsin’; *ağzı sıfatı hod etmek olmaz / esrar-ı nihāna yetmek olmaz* (Nur Doğan, 2000, s. 128) ‘(sevgilinin) ağzı da tarif edilemez / (çünkü) gizli sırlara yetilemez (ulaşılabilir)’’. Bununla beraber olumsuz yeterlikte Nesimi, Hatayı gibi şairlerin dilinde yer yer, Osmanlı (Türkiye) sahasının karakteristiği olan *-AmA-* (*-A uma-*) dizilişi de kullanılmıştır (Mirzede, 1990, s. 167). Şu hâlde Oğuz Türkçesinin tarihî

¹ Yeterlik için kullanılan yardımcı fiillerin tarihî gelişimi için ayrıca bk. Korkmaz (1959).

yazı dillerinde olumlu yeterlik için Eski Türkçede (Eski Uygur Türkçesinde) tanıklanan *-A bil-* dizilişinin kullanılmaya devam ettiği belirtilebilir. Tarihî Oğuz yazı dillerinde ayırıcı özellik ise olumsuz yeterlik dizilişlerinin dağılımında ortaya çıkmıştır: *-XmA-* (< *-X uma-*) ~ *-AmA-* (< *-A uma-*) ya da *-A bilme-* dizilişleri arasında. Osmanlı (Türkiye) sahasının karakteristiği *-XmA-* (< *-X uma-*) ~ *-AmA-* (< *-A uma-*), Azerbaycan sahasının *-A bilme-* dizilişi olmuştur. Azerbaycan sahasında *-A bilme-* dizilişi, Harezmi-Çağatay çizgisindeki yazı dili alanının etkisinde benimsenmiş olmalıdır. Çünkü paralel biçimde Harezmi ve Çağatay Türkçesinde *-Uma-* (*-U uma-*) dizilişi sınırlanmış ve kalkmış, bunun tersine *-A bilme-* dizilişi yaygınlaşmıştır. Tabii Osmanlı (Türkiye) ve Azerbaycan sahaları arasında etkileşimler de olmuş, iki yazı diline ait unsurlar metinlere yansımıştır. O sebeple kimi zaman Azerbaycan sahasının metinlerinde *-AmA-* (< *-A uma-*), Osmanlı (Türkiye) sahasının metinlerinde ise *-A bilme-* dizilişine de yer verilmiştir: Örnek olarak Fuzulî’de *âh eyler idi velî ne hâsıl / ol yel açamazdı gonca-i dil* (Nur Doğan, s. 146) ‘ah eder idi ama ne fayda / o yel gönlünün goncasını açamıyordu’; *edemen terk Fuzulî ser-i küyün yârün / ne kadar zulm yeri ise maña hoşdur vatanum* (Tarlan, 1992, s. 204) ‘Fuzulî, yârin yerinin başını terk edemem / ne kadar zulüm yeri ise (de) bana hoştur vatanım’. Baki’de *biñ meşk iderse safha-i çarh üzre mâh-ı nev / ebrû-yı yâre öykünebilmez misâlde* (Küçük, 1994, s. 379) ‘hilal, âlemin safhasını bin defa meşk etse (de) / yârin kaşına misalde (hayal âleminde) (bile) öykünemez (benzeyemez)’. Özetle olumsuz yeterlik için kullanılan *-A bilme-* dizilişi, Harezmi Türkçesinde yaygınlaşmış ve onun tarihî çizgisinde gelişen Çağatay Türkçesinde de devam ettirilmiştir. Buna mukabil Harezmi - Çağatay çizgisinde *-UmA-* (< *-U uma-*) dizilişi, geri çekilmiştir. Böylece Azerbaycan sahası, Harezmi - Çağatay çizgisine bağlı kalmıştır. Osmanlı (Türkiye) sahası ise Karahanlı Türkçesinde gelişen sistemi sürdürmüştür: *-U* ~ *-A bil-* ve *-UmA-* (< *-U uma-*) ~ (Oğuzcada) *-AmA-* (< *-A uma-*) dizilişleri.

Çağdaş Oğuz Grubu Yazı Dilleri ve Ağızlarında Yeterlik Kategorisi

Çağdaş Oğuz alanları, batıdan doğuya sırasıyla Balkanlar (Makedonya, Kosova, Bulgaristan, Yunanistan, Bosna-Hersek, Sırbistan, Romanya), Gagavuz Yeri (Moldova), Türkiye ve Kıbrıs, Suriye (Halep, Bayırbusak ve Hamas-Humus, Colan bölgeleri), Irak (kuzey bölgeleri), Azerbaycan ve Nahçıvan, Ermenistan, Gürcistan (daha çok güneydoğu bölgesindeki Borçalı), İran (tamamı), Türkmenistan, Afganistan (kuzey bölgeleri), Özbekistan (batı bölgesindeki Harezmi ili), Karakalpakistan (Törtköl bölgesi) gibi çeşitli ülkelere ve bölgelere yayılmış durumdadır. Bu alanların dışında Kuzey Kafkasya’nın Stavropol bölgesinde *Stavropol Türkmenleri* ya da *Truhmen Türkmenleri* diye anılan küçük Oğuz grupları da vardır. Oğuzların sınırlarını ana hatlarıyla batıda Balkanlar; kuzeyde Karadeniz ve Kafkasların kuzeyi; doğuda Aral

Gölü'nün güneyi ile Afganistan'ın kuzeyi; güneyde Basra Körfezi'nin doğusu (İran'ın Fars eyaleti) oluşturmaktadır. Günümüzde bu bölgelerdeki Oğuzların yazı dilleri ve ağız grupları vardır. Söz konusu yazı dilleri ve ağız grupları, şu adlarla anılmaktadır: Balkanlarda *Balkan Türk ağızları* ya da *Rumeli ağızları*; Gagavuz Yeri'nde *Gagavuz Türkçesi* (yazı dili ve ağız grupları); Türkiye ve Kıbrıs'ta *Türkiye Türkçesi* (yazı dili ve ağız grupları); Suriye'de *Suriye Türkmen / Türk ağızları* (ağız grupları); Irak'ta *Irak Türkmen / Türk ağızları* (ağız grupları); Azerbaycan ve Nahçıvan'da *Azerbaycan Türkçesi* (yazı dili ve ağız grupları); Ermenistan'da *Azerbaycan Türkçesi ağızları* (ağız grupları); Gürcistan'da *Azerbaycan Türkçesi ağızları* (ağız grupları); İran'da (*Güney*) *Azerbaycan Türkçesi* (ağız grupları), *Sungur Türkçesi* (ağız grupları), *Horasan Türkçesi* (ağız grupları), *Kaşkay Türkçesi* (ağız grupları) ve *Türkmen Türkçesi* (ağız grupları); Türkmenistan'da *Türkmen Türkçesi* (yazı dili ve ağız grupları); Afganistan'da *Türkmen Türkçesi* (ağız grupları); Özbekistan'da *Harizm Oğuzcası* (ağız grupları).

Türkiye Türkçesinin yazı dilinde olumlu yeterlik, *-A bil-*; olumsuz yeterlik ise *-AmA-* (< *-A uma-*) dizilişleriyle (Korkmaz, 2003, s. 812-815) karşılanmaktadır: *zorla içirdik, kendine gelebildi* (Kemal, 1962, s. 143); ... *kanunlara göre mirasa girememiş olan ...* (Ayverdi, 1989, s. 92). Türkiye Türkçesi metinlerinde bu dizilişlerle beraber kimi yazarlarda *-A bilme-*, *-A bileme-* (< *-A bile uma-*) gibi dizilişlere de rastlanabilmektedir: *her nesneye bozuntu elverir, ahiliğe erişebilemez* (Tahir, 1967, s. 145); *hiç biri şu karşımda duran ciddî, uzun, ince adama yakışabilmez* (Işınsoy, 1996, s. 199). Yukarıda ortaya konulduğu üzere *-A bilme-*, tarihî Türk dili alanından tanıklanan bir diziliştir ve bugün de Oğuzların Azerbaycan sahasında yaygındır. *-A bileme-* (< *-A bile uma-*) dizilişi ise tespit edilebildiği kadarıyla Türkiye Türkçesi alanında geliştirilmiştir. Bunun çok sayıda örneğine Google arama motoru üzerinden ulaşılabilir: *Kocadır sever de döver de, denebilemez artık*, gibi. Yazarların bu dizilişlerle metinlerine yerel değerleri (ağız özelliklerini) katmak, tarihîlik vermek, cümlelerinde çeşitli semantik nüansları ve kiplikleri bildirmek, olumsuz yeterliği etkili kılmak gibi hususları hedefledikleri ve nihayet bu dizilişleri bir üslup biçimi olarak tercih ettikleri muhakkaktır. Ayrıca, Türkiye Türkçesinde *-A bileme-* (< *-A bile uma-*) dizilişinin gittikçe yaygınlaştığı da dikkati çekmektedir. Yeterlik kategorisi için Türkiye Türkçesi ağız gruplarındaki tablo ise şöyledir: Olumlu ve olumsuz yeterlik için Batı ve Kuzeydoğu grubu² ağızlarında yazı dilinin de sistemi olan *-A bil-* ve *-AmA-* (< *-A uma-*) dizilişleri yaygındır. Batı grubu ağızlarında: *déyebilirim* (Kayseri) 'diyebilirim'; *yıhabilir* (Kırşehir) 'yıkabilir'; *dutabilin* (Kütahya) 'tutabilin'; *ānadabilirsem* (Malatya) 'anlatabilirsem'; *alabilin* (Nevşehir) 'alabilirsin'; *bakabilürüz* (Ordu) 'bakabiliriz';

² Türkiye Türkçesi ağız grupları için Leylâ Karahan'ın tasnifi esas alınmıştır (bk. 1996).

gelemeyler (Edirne) ‘gelemiyorlar’; *dayanamıyan* (Kayseri) ‘dayanamayan’; *bulamadıh* (Kırşehir) ‘bulamadık’; *dutamaz* (Kütahya) ‘tutamaz’; *gaşamaz* (Malatya) ‘kalkamaz’; *yatıramıyoğ* (Nevşehir) ‘yatıramıyoruz’; *gidemedük* (Ordu) ‘gidemedik’ (Çiloğlu, 2008, s. 13-55). Kimi ağızlarda *-X* zarf-fiil ekli biçimlerle eskicil dizilişlerin izlerini taşıyan örnekler de tanıklanabilmektedir: *goşubilmeye* (Muğla) (Akar, 2013, s. 167) ‘koşabilmeye’; *gezibilcen* (Aydın) (Yapıcı, 2022, s. 336) ‘gezebileceğim’; *bakımeyosuñ* (Aydın) (Yapıcı, 2022, s. 336) ‘bakamıyorsun’ vb. Kuzeydoğu grubu ağızlarında: *gönderebülürse* (Trabzon) (Demir, 2006, s. 452) ‘gönderebilirse’; *diyebilirim* (Günay, 2003, s. 180) (Rize) ‘diyebilirim’; *satamacağ* (Trabzon) (Demir, 2006, s. 453) ‘satamayacak’; *yapamassán* (Rize) (Günay, 2003, s. 180) ‘yapamazsan’. Kıbrıs ağızları da bu sisteme (Batı ve Kuzeydoğu grubunun sistemine) bağlıdır: *alabilesiñiz* (Çelebi, 2010, s. 130) ‘alabilesiniz’; *söleyemezdim* (Çelebi, 2010, s. 237) ‘söleyemezdim’; *deyemeyig* (Çelebi, 2010, s. 247) ‘diyemeyiz’. Doğu grubu ağızlarında olumlu yeterlik için *-A bil-* dizilişi vardır: *annadabilerem* (Kars) (Ercilasun, 1983, s. 294) ‘anlatabilirim’; *alabıldüm* (Erzurum) (Gemalmaz, 1978, s. 375) ‘alabildim’; *çiñarabilsez* (Erzincan) (Sağır, 1995, s. 225) ‘çıkabilirseniz’. Olumsuz yeterlikte ise iki sistem görülmektedir. Kimi ağızlarda *-AmA-* (< *-A uma-*), kimi ağızlarda ise Azerbaycan sahasının karakteristiği olan *-A bilme-* ~ *-AmmA-* dizilişleri yaygındır: *alamadım* (Erzurum) (Gemalmaz, 1978, s. 375) ‘alamadım’; *seslenemirim* (Kars) (Ercilasun, 1983, s. 166) ‘seslenemiyorum’; *yatabilmenem* (Kars) (Ercilasun, 1983, s. 173) ‘yatamam’; *gelemmez* (Kars) (Ercilasun, 1983, s. 281) ‘gelemez’; *yiyebilmerem* (Ağrı) (Efendioğlu, 2009, s. 834) ‘yiyemem’; *goyammadılar* (Ağrı) (Efendioğlu, 2009, s. 835) ‘koyamadılar’; *tapabilmirdih* ‘bulamıyorduk’ (İğdır/Aralık) (Kilit, 2015, s. 120); *gidemmedim* ‘gidemedim’ (İğdır/Aralık) (Kilit, 2015, s. 120); *üyhliyebilmerem* (Çıldır/Ardahan) (Güneş, 2015, s. 158) ‘yükleyemiyorum’; *yazammaz* (Çıldır/Ardahan) (Güneş, 2015, s. 158) ‘yazamaz’; *gaçammaram* (Van) (Gökçür, 2006, s. 156) ‘kaçamam’. Doğu grubu ağızlarının birçok yönden Azerbaycan sahasının özellikleriyle birleştiği bilinmektedir. Dolayısıyla kimi ağızlarda *-A bilme-* ~ *-AmmA-* dizilişlerinin varlığı, bu birleşmenin yansımasıdır. Çeşitli dönemlerde Azerbaycan sahasından Batı grubu ağız bölgelerine göçmüş olan Oğuz unsurlarının ağız adacıklarında da yine *-A bilme-* ~ *-AmmA-* dizilişlerine rastlamak mümkündür³: *gelemmedim* (Erenler/Ceyhan/Adana) ‘gelemedim’, *ğalammanam* (Erenler/Ceyhan/Adana) ‘kalamam’.

³ Tanık olarak sunulan bu örnekler, Erenler (Ceyhan/Adana) köyü ağız konuşurlarından tarafımızca soruşturma yöntemiyle derlenmiştir. Erenler köyünün sakinleri, yirminci asrın başlarında Karabağ bölgesinden gelmiş olan Oğuz unsurlarıdır. Erenler köyünde söz konusu dizilişin ancak yaşlı konuşurlarda kaldığı, diğer konuşurlarda bunun yerine Batı grubu ağızlarının karakteristiği olan dizilişin (*-AmA-*) yaygınlaştığı tespit edilmiştir.

Balkan Türk ağzları, olumlu ve olumsuz yeterlik için kullanılan dizilişler açısından Türkiye sahası (yazı dili ile Batı ve Kuzeydoğu grubu ağzları) birlik teşkil etmektedir. Bu ağız gruplarında *-A bil-* ve *-AmA-* (< *-A uma-*) dizilişleri yer almaktadır: *toplayabilir* (İskeçe/Yunanistan) (Şimşek, 2020, s. 193) ‘toplayabilir’; *yapabilirsem* (Kırcaali/Bulgaristan) (Salimehmed, 2006, s. 13-47) ‘yapabilirsem’; *yapabilem* (Çerkovna/Bulgaristan) (Güneş, 2009, s. 127) ‘yapabileyim’; *ders alabilsinlar* (Kosova) (Jable, 2010, s. 204) ‘ders alabilsinler’; *edebilmişik* (Kosova) (Jable, 2010, s. 278) ‘yapabilmişiz’; *deyebilirim* (Vıçitırın/Kosova) (İğci, 2010, s. 124) ‘diyebilirim’; *anlyamıyoz* (İskeçe/Yunanistan) (Şimşek, 2020, s. 192) ‘anlayamıyoruz’; *taşıyamadılar* (Kosova) (Jable, 2010, s. 325) ‘taşıyamadılar’; *iyämüz* (Çerkovna/Bulgaristan) (Güneş, 2009, s. 54) ‘yiyemez’; *uramassa* (Çerkovna/Bulgaristan) (Güneş, 2009, s. 52) ‘vuramazsa’; *ālamamışin* (Çerkovna/Bulgaristan) (Güneş, 2009, s. 90) ‘alamamışın’; *dayanamay* (Makedonya) (Ahmed, 2014, s. 7) ‘dayanamıyor’.

Gagavuz Türkçesi yazı dili ile ağızlarında yeterlik kategorisi için iki sistem vardır. Birincisi, Türkçede var olan ve gittikçe kullanımı azalan sistemdir. Burada olumlu yeterlikte *-A bil-*, olumsuz yeterlikte *-AmA-* (< *-A uma-*) dizilişleri kullanılmaktadır: *çalabilirse* (Özkan, 2019, s. 278) ‘çalabilirse’; *çıkabilir* (Bulgaristan) (Dinçaslan, 2023, s. 205) ‘çıkabilir’; *bakamêırım* (Özkan, 2019, s. 278) ‘bakamıyorum’; *buluşamadı* (Ukrayna) (Dinçaslan, 2023, s. 205) ‘buluşamadı’. Gagavuz Türkçesi alanı, bu dizilişlerle Balkan Türk ağzları ve Türkiye Türkçesi alanı (yazı dili ile Batı ve Kuzeydoğu grubu ağzları) ile ortaklaşmaktadır. Gagavuz Türkçesi yazı dili ve ağızlarında ayrıca Bulgarcadan kopyalandığı düşünülen (Özkan, 2019, s. 278) bir sistem daha bulunmaktadır. Bu işaretleyiciler daha yaygın olarak kullanılmaktadır. Olumlu yeterlik için *var nasıl ~ nicä + esas fiil + emir ~ istek eki ~ -mAK eki*, olumsuz yeterlik için *yoğ nasıl ~ nicä + esas fiil + emir ~ istek eki ~ -mAK eki* dizilişlerine yer verilmektedir: *bän var nicä deyim onnara* (Özkan 2019, s. 278) ‘ben onlara diyebilirim’; *var nicä göräsınız direkleri* (Moldova) (Dinçaslan, 2023, s. 205) ‘direkleri görebilirsiniz’; *var nicä sölemää* (Ukrayna) (Dinçaslan, 2023, s. 205) ‘söyleyebilir’; *yoğ nicä bän gideyim* (Moldova) (Dinçaslan, 2023, s. 205) ‘ben gidemem’; *yoğ nası yimää* (Moldova) (Dinçaslan, 2023, s. 206) ‘yiyemem’.

Azerbaycan Türkçesinin yazı dilinde olumlu ve olumsuz yeterlik için sırasıyla *-A bil-* ve *-A bilme-* dizilişlerine başvurulmaktadır: *atdırä bilersiniz* (Kazımov, 2010, s. 263) ‘attırabilirsiniz’; *ğaça bilmerem* (Kazımov, 2010, s. 269) ‘kaçamam’; *işleye bilmerem* (Kazımov, 2010, s. 269) ‘çalışmam’.

Azerbaycan Türkçesi ağızlarında⁴ yeterlik kategorisi için bunlardan başka dizilişler ve işaretleyiciler de gelişmiştir. Azerbaycan Türkçesi ağızlarının tamamında olumlu yeterliğin *-A bil-* dizilişiyle sağlanması karakteristiktir: *alabil-* (Şireliyev, 2008, s. 188) ‘alabilmek’; *gelebil-* (Şireliyev, 2008, s. 188) ‘gelebilmek’. Olumsuz yeterlik için ise *-A bilme-*, *-AmmA-*, *-(A)ēlme-*, *-(A)ēlme-*, *-(A)ilme-* dizilişleri yer almaktadır. M. Şireliyev (2008, s. 188-189), olumsuz yeterlik dizilişlerinin kullanımına göre Azerbaycan ağızlarını gruplandırmıştır: i. *-A bilme-* ve *-AmmA-* dizilişini birlikte bulunduranlar: *gelebilmez ~ gelemmez* ‘gelemez’ (Guba, Bakü, Şamahı, İsmayılı, Mereze, Muğan ağızları). ii. Yalnızca *-AmmA-* dizilişini bulunduranlar: *yazammıyif* ‘yazamamış’, *gelemmiyif* ‘gelememiş’ (Karabağ, Kazah, Gence, Nahçıvan, Ordubad, Tebriz⁵ ve İrevan ağızları). iii. *-(A)ēlme-*, *-(A)ēlme-*, *-(A)ilme-* dizilişlerini bulunduranlar: *gelēlmedi* ‘gelemedi’, *yazailmedi* ‘yazamadı’, *gelēlmiyeceh* ‘gelemeyecek’ (Şuşa, Ağdam/Gülablı ve Abdal, Bakü/Novhanı ve Güzdek, Sabirabad/Ulucalu ve Kovlar ve Ahtacı, İrevan ağızları). Dil bilgisi kaynaklarına yansımamış olsa da tarafımızca konuşurlardan soruşturulduğu kadarıyla Azerbaycan Türkçesinin konuşma (sözlü) dilinde olumsuz yeterlik için aynı zamanda *-AmmA-* dizilişi kullanılmaktadır. Azerbaycan’da *-AmmA-* dizilişi, ölçünlü dil konuşurlarının konuşma (sözlü) ortamlarında sınırlı kalmış olup yazı dilinde yer tutmamıştır. Bu, yazı dilinin doğası gereği tutucu olmasından ve *-AmmA-* dizilişinin de konuşurlarca teklifsiz dil unsuru olarak değerlendirilmesinden kaynaklanıyor olmalıdır. Sonuç olarak bu verilerden hareketle Azerbaycan Türkçesinde olumsuz yeterlikte *-A bilme-* ile beraber *-AmmA-* dizilişinin bulunduğu da kaydedilmelidir. *-AmmA-*, *-(A)ēlme-*, *-(A)ēlme-*, *-(A)ilme-* dizilişleri, *-A* zarf-fiil ekli esas fiiller ile *bilme-* yardımcı fiilinin birleşip kaynaşması sonucunda meydana gelmiştir. Bunların uzun ya da ikiz ünlülü biçimleri (*-(A)ēlme-*, *-(A)ēlme-*, *-(A)ēlme-*, *-(A)ilme-*) ile ikiz ünsüzlü biçimi (*-AmmA-*), söz konusu unsurların birleşip kaynaşması aşamalarında ve sonucunda gelişen dizilişlerdir (bk. Mirzezade, 1962, s. 272; Gökdağ, 2008)⁶. Söz gelişi *gelemmedi* ‘gelemedi’ ifadesinde bu dizilişler şu aşamalarla gelişmiş

⁴ Azerbaycan Türkçesi ağızları, başka bir ifadeyle Azerbaycan sahası, bugün Azerbaycan Cumhuriyeti’ndeki ağız gruplarının yanında Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, Ermenistan, Gürcistan (daha çok Borçalı) ve İran’ın Güney Azerbaycan bölgesine yayılmış durumdadır. Azerbaycan sahasına, ayrıca yer verilecek olan Irak Türk ağızları da dâhildir.

⁵ M. Şireliyev (2008, s. 189), Tebriz ağızını yalnızca *-AmmA-* dizilişini bulunduran grupta vermiştir ancak Tebriz ağızının konu olduğu başka çalışmalarda ve metinlerde *-A bilme-* dizilişi de kaydedilmiştir. Örnek: *alabilmemişdi* (Tebriz) (Kıral, 2001, s. 85) ‘alamamıştı’; *her şey birden bire doğrulanılmaz* (Tebriz) (Karaçorlu Sehend, 2022, s. 114) ‘her şey birden bire doğrulanmaz’.

⁶ Bu olumsuz yeterlik dizilişlerinin köken bilgisi hakkında farklı görüşler için bk. Gökdağ (2016, s. 204-205).

olmalıdır: *gelebilmedi* > **gelebilmedi* > *geleilmedi* > *gelēlmedi* > *gelemmedi*. Görüldüğü üzere bu dizilişler, esas fiil ile yardımcı fiilin birleşmesi ve iki ünlü arasında kalan /b/ ünsüzünün sızıcılaşıp düşmesinden sonraki ses olayları (ünlü birleşmesi ya da kaynaşması) sonucunda gelişmiştir. Başka bir anlatımla ünlü birleşmesi ya da kaynaşması (*geleilmedi* > *gelēlmedi*) ve nihayet gerileyici ünsüz benzeşmesi (-*lm-* > -*mm-* ile *gelēlmedi* > *gelemmedi*) yoluyla ortaya çıkmıştır. Oğuz ağızlarında bu köken bilgisi gelişmesini destekleyecek başka dil verileri de vardır. Örnek olarak Türkiye Türkçesinin kimi ağızlarında kullanılan *bennēm* ~ *bennem* (Erzurum, Erzincan) (bk. Derleme Sözlüğü) ‘ben ne bileyim’ sözcüğünün gelişmesinde benzer süreçler izlenebilir: *ben ne bileyim* > *ben nebilim* > **bennebilim* > **benneilim* > *bennēm* > *bennem*. Bu örnek de yine bir söz dizimsel kuruluştaki unsurların birleşmesiyle iki ünlü arasında kalan /b/ ünsüzünün sızıcılaşıp düşmesinden sonra oluşmuştur.

Güney Azerbaycan bölgesindeki ağızlarda da olumlu yeterlikte -*A bil-* dizilişi karakteristiktir: Örnek olarak Urmiye ağzında *tapabilēy* (Doğan, 2020a, s. 162) ‘bulabiliyor’. Güney Azerbaycan bölgesi ağızları, olumsuz yeterlikte iki gruba ayrılmıştır. Bölge ağızlarının çoğunluğunda -*A bilme-* ve -*AmmA-* (~ vd.) dizilişleri bir arada kullanılmaktadır: *gelebilmille* (Urmiye) (Doğan, 2020a, s. 162) ‘gelemiyorlar’; *yiye mmiri* (Urmiye) (Doğan, 2020a, s. 162) ‘yiyemiyor’; *gale bilmem* (Lalecin) (Atıcı, 2018a, s. 91) ‘kalamam’; *danişemmezdig* (Lalecin) (Atıcı, 2018a, s. 92) ‘konuşamazdık’; *üzebilmerem* (Erdebil Şahsevenleri) (Çam, 2023, s. 275) ‘yüzemem’; *diyemmez* (Erdebil Şahsevenleri) (Çam, 2023, s. 276) ‘diyemez’; *atabilmir* (Erdebil) (Karini, 2009, s. 192) ‘atamıyor’; *tapammmasuz* (Erdebil) (Karini, 2009, s. 192) ‘bulamazsanız’; *diyebilmiri* (Zencan/Kaydar) (Rezaei, 2015, s. 205) ‘diyemiyor’; *aparammedidi* (Zencan/Kaydar) (Rezaei, 2015, s. 206) ‘götüremedi’; *yiye lmes* (Zencan/Kaydar) (Rezaei, 2015, s. 206) ‘yiyemezse’. Orta İran’daki Save ve Kum bölgesi ağızlarında ise yalnızca -*A bilme-* dizilişine başvurulmaktadır: *gēdebilmey* (Doğan, 2023, s. 80) ‘gidemezsin’; *yiye bilmes* (Doğan, 2023, s. 80) ‘yiyemez’. -*A bil-* ve -*A bilme-* dizilişlerinin olduğu Orta İran’daki bu ağızlar, Güney Azerbaycan karakteristiğinden ayrılıp Kaşkay Türkçesi, Horasan Türkçesi, Sungur Türkçesi ve Irak Türk ağızları alanlarıyla birleşmektedir.

Tarihî metinlerde de kullanılmış olan -*MAK ol-* dizilişi, Güney Azerbaycan Türkçesi ağızlarında edilgenlikle beraber kimi bağlamlarda yeterlik (olumlu ve olumsuz) işaretleyebilmektedir: *bilmēm indi korē-yē zeminin ne cūr dolanmağ olar* (Urmiye) (Doğan, 2020a, s. 307) ‘küre-i zemin (dünya) nasıl dolanabilir, (onu) bilmiyorum.’; *kezōlu baha ēliyip almağ olmur* (Zencan/Kaydar) (Rezaei, 2015, s. 390) ‘(o), mazotu pahalı yapmış; (mazot) alınamıyor’.

Güney Azerbaycan Türkçesi ağızlarında yeterlik kategorisi, *başar-* ‘başarmak’ yardımcı fiilinin kullanıldığı bir söz dizimsel kuruluşla da karşılanmak-

tadır: *başar-* + *kip eki* + *esas fiil* + *istek ~ emir eki* ~ *-mAK isim-fiil eki*. İstek ~ emir ekli esas fiiller yaygın, *-mAK* ekli esas fiiller ise daha azdır. Yaygın olan kullanımlarda yardımcı fiilin önceye, esas fiilin sonraya konumlandırılmasıyla Türk söz dizimi özelliğinden çıkılmış, Farsça tipli söz dizimine yaklaşılmıştır (krş. Türkçe *bitimsiz esas fiil* + *bitimli yardımcı fiil* ama Farsça *bitimli yardımcı fiil* + *bitimli esas fiil*). Örnekler: *herkes başarır gelsin, mene yorgan tih̄sin* (Salmas) (Gökdağ, 2006, s. 243) ‘gelebilen (gelmeyi başarabilen), bana yorgan diksin’; *başarmırım laylay çalam* (Erdebil Şehsevenleri) (Çam, 2023, s. 406) ‘ninni söyleyemiyorum (söylemeyi başaramıyorum)’; *bir zat başarmırır ki diyek* (Zencan/Kaydar) (Rezaei, 2015, s. 283) ‘bir şey diyemiyoruz (demeyi başaramıyoruz)’; *oḥumaḥ başarırdı* (Urmiye) (Doğan, 2020a, s. 390) ‘okuyabilirdi (okumayı başarırdı)’; *feṣ toḥumax başaraş* (Salmas) (Gökdağ, 2006, s. 239) ‘halı dokuyabilir (dokumayı başarır)’. Ayrıca *başar-* fiilinin kendisiyle yani esas fiil biçiminde kullanılmasıyla da olumlu ve olumsuz yeterlik bildirilmektedir: *men sohbet başarmanam* (Malekan/Melek) (Bicbabaei, 2012, s. 567) ‘ben konuşmam’; *hesap zat başarram* (Zencan/Kaydar) (Rezaei, 2015, s. 283) ‘hesap falan yapabilirim.’ Tabii *başar-* ‘başarmak’ fiiliyle yeterlik (olumlu ya da olumsuz), Türkiye Türkçesinde de sunulabilir. Söz gelişi *beklemeyi başaramaz* ‘bekleyemez’. Ancak İran Türk ağızlarındaki örneklerden farklı olarak Türkiye Türkçesinde bu diziliş dil bilgiselleşmemiştir.

Güney Azerbaycan Türkçesi ağızlarında *başar-* ‘başarmak’ yardımcı fiiliyle kurulan bu diziliş, bölgenin başat dili olan Farsçadan kopyalanmıştır (Atıcı, 2018b, s. 78). Farsçada yeterlik kategorisinde *tevānisten* ‘başarmak, yapabilmek, edebilmek’ yardımcı fiil kullanılmaktadır. Olumlu ve olumsuz yeterlik, *tevānisten* ~ *netevānisten* + *kip eki* + *esas fiil* + *istek kipi* dizilişleriyle elde edilmektedir: *mītevānem beḥānem* ‘okuyabiliyorum’; *nemītevānem beḥānem* ‘okuyamıyorum’. Dolayısıyla Farsçanın yeterlik kategorisi, örneklerde de görüldüğü üzere denk biçim bilgisi unsurları ve dizilişleriyle Türk ağızlarına alınmıştır. Söz konusu diziliş; Batı Azerbaycan, Doğu Azerbaycan, Erdebil ve Zencan eyaletlerindeki ağızlarda bir dereceye kadar az kullanılırken Orta İran’daki (Hemedan, Merkezi, Kum eyaletlerindeki) ağızlarda ise yaygındır. Bu vakıa, dizilişin az olduğu yerlerde Türkçe (Azerbaycan ağızları) konuşurların yoğunluğunun ve böylelikle bu bölgelerdeki Türkçenin sosyal işlevinin ve gücünün yansımasıdır. Dizilişin yaygınlaştığı Orta İran’daki ağızlarda ise iki dillik bağlamında Farsçanın daha baskın olduğunun göstergesidir. İleride yer verildiği gibi bu yeterlik işaretleyicisi, aynı dil bilimsel şartlarda bulunmaları sebebiyle İran’daki diğer Türk lehçelerinde ve ağızlarında da vardır.

Güney Azerbaycan Türkçesi ağızlarında *ēliyebil-* ‘yapabilmek’ yardımcı fiilinin kullanıldığı bir yeterlik dizilişi bulunmaktadır. Olumlu yeterlik için *ēliyebil-* + *kip eki* + *esas fiil* + *istek ~ emir eki* dizilişi, olumsuz yeterlik için

eliyebilme- + *kip eki* + *esas fiil* + *istek ~ emir eki* dizilişi söz konusudur. Örnekler: *men de eliyebilerem bi yere yetişem* (Tebriz) (Kıral, 2001, s. 85) ‘ben de bir yere yetişebilirim’; *herkes eliyebile isdifāde eliyē mīrās ferhengiden icāzesin ala* (Zencan/Kaydar) (Rezaei, 2015, s. 337) ‘herkes istifade edebilsin, miras kültüründen iznini alabilsin’; *her insan, eliyebiler rēzgin tebietden alsın* (Erdebil) (Karini, 2009, s. 411) ‘her insan rızkını tabiattan alabilir’; *eliyebilmez gonağınan pezīrāi eliyē⁷ evde* (Urmiye) (Doğan, 2020a, s. 362) ‘evde misafirini ağırlayamaz’; *men eliyebilmerem goiyam* (Tebriz) (Kıral, 2001, s. 84) ‘ben koyamıyorum’. Yardımcı fiilin önce söylenmesi sebebiyle bu diziliş, Türk söz diziminin dışında kalmaktadır. Esasında bu da *başar-* fiiliyle sağlanan yeterlik dizilişiyle denktir (krş. *eliyebil-* + *kip eki* + *esas fiil* + *istek ~ emir eki* = *başar-* + *kip eki* + *esas fiil* + *istek ~ emir eki*). Dizilişte sadece yardımcı fiil farklılaşmış, ‘yapabilmek’ anlamlı *eliyebil-* ‘yapabilmek’ yardımcı fiili kullanılmıştır. Dolayısıyla söz varlığı ve biçim bilgisi unsurları ile söz dizimi sırası, bunun da Farsça *tevānisten ~ netevānisten* + *kip eki* + *esas fiil* + *istek kipi* dizilişinden hareketle oluşturulduğuna işaret etmektedir.

Irak Türk ağızlarında olumlu ve olumsuz yeterlik için *-A bil-* ve *-A bilme-* dizilişleri kullanılmaktadır: *gēdebillem* (Kerkük) (Shukur, 2019, s. 97) ‘gidebilirim’; *ēniyebillem* (Erbil) (Shukur, 2019, s. 98) ‘anlayabilirim’; *ziyaret ēdebilmēziydiler* (Kerkük/Altunköprü) (Shukur, 2019, s. 98) ‘ziyaret edemezlerdi’, *yēriyēbilmīyīp* (Erbil) (Shukur, 2019, s. 98) ‘yürüyememiş’. Böylece Irak Türk ağızları, yeterlik dizilişleri bakımından Sungur Türkçesi, Orta İran (Save ve Kum) ağızları, Kaşkay Türkçesi ve Horasan Türkçesi alanlarıyla birlik oluşturmaktadır. Irak Türk ağızlarında bir de *ēdebil-* + *kip eki* + *esas fiil* + *istek ~ emir eki* dizilişine başvurulmaktadır: *onan sorā mesela ēdebillem bir küçük torba gētīrim* (Kerkük) (Shukur, 2019, s. 97) ‘ondan sonra küçük bir torba getirebilirim’; *biz aktivist olaraḥ ēdēbilīḥ talabalarçin cōnillī olaraḥ kıtaplāri ḥāzırlıyaḥ* (Erbil) (Shukur, 2019, s. 97) ‘biz aktivistler olarak kitap hazırlayabiliriz’. Bu, Güney Azerbaycan bölgesindeki ağızlarda *eliyebil-* ‘yapabilmek’ yardımcı fiiliyle teşkil edilen dizilişin paralelidir. Benzer semantiği sunsa da yalnızca söz varlığında farklılık vardır. Irak Türk ağızlarında *ēle-* (< ēyle-) ‘etmek, yapmak’ yardımcı fiili yerine *ēt-* ‘etmek, yapmak’ yardımcı fiilin yerleşmesi ise Osmanlı (Türkiye) sahasının etkisiyle olmalıdır.

Suriye Türk ağızlarında olumlu yeterlik için *-X bil-* (sınırlı) ~ *-A bil-*, olumsuz yeterlik için *-AmA-* (< *-A uma-*) dizilişleri geçerlidir. Bu suretle Suriye Türk ağızları, yeterlik dizilişleri yönüyle Türkiye Türkçesi alanı (yazı dili ile Batı ve Kuzeydoğu grubu ağızları) ve Balkan Türk ağızlarıyla birleşmektedir. Örnekler: *unutubilir* (Bayırbucak) (Yıldırım, 2018, s. 260) ‘unu-

⁷ *pezīrāi ēle-*: Misafir ağırlamak.

tabilir'; *düşünebiliyoy* (Bayır bucak) (Yıldırım, 2018, s. 259) 'düşünebiliyorsun'; *kağabilisin* (Colan) (Arslan Erol, 2020, s. 339) 'kalkabilirsin'; *gidebillik* (Hama-Humus) (Arslan Erol, 2020, s. 339) 'gidebiliriz'; *göremeyikler* (Bayır bucak) (Yıldırım, 2018, s. 260) 'görememişler'; *yörüyemez* (Bayır bucak) (Yıldırım, 2018, s. 260) 'yürüyemez'; *soramak* (Bayır bucak) (Arslan Erol, 2020, s. 340) 'soramayız'; *alamazzık* (Hama-Humus) (Arslan Erol, 2020, s. 340) 'alamayız'.

Kaşkay Türkçesi ağızlarında (Güney Oğuzcada) yeterlik kategorisinde üç sistem yer almaktadır. Bunlardan birisi, Orta İran (Save ve Kum) ağızları ile Sungur ve Horasan Türkçesi alanlarında da yer alan sistemdir. Olumlu yeterlik için *-A bil-*, olumsuz yeterlik için *-A bilme-* dizilişleri kullanılmaktadır: *içäbilläniz* (Rezaeiamaleh, 2023, s. 204) 'içebilirsiniz'; *turabiläräg* (Rezaeiamaleh, 2023, s. 204) 'durabiliriz'; *yatabilmenem* (Yaghoobi, 2011, s. 195) 'yatamam'; *aparabilmämiş* (Rezaeiamaleh, 2023, s. 204) 'götürememiş'. İkinci sistemde ise olumlu ve olumsuz yeterlikte *-A bil-* ve *-AmA-* (< *-A uma-*) dizilişleri vardır. Kimi Kaşkay ağızlarında *-AmA-* (< *-A uma-*) dizilişinin varlığı anlamlıdır; çünkü söz konusu özellik, Kaşkay ağızlarını, Oğuz alanında Suriye, Türkiye (yazı dili ile Batı ve Kuzeydoğu grubu ağızları) ve Balkan ağızları ile Gagavuz Türkçesine bağlamaktadır. Diğer taraftan *-A bil-* ve *-AmA-* (< *-A uma-*) dizilişleri bu Kaşkay ağızlarını, Azerbaycan ve Horasan sahalarından ayırmaktadır: *çihemedim* (Yaghoobi, 2011, s. 195) 'çıkamadım'; *bulamiyêrdiñ* (Rezaeiamaleh, 2023, s. 195) 'bulamıyordun'. Kaşkay ağızlarında yeterlik (olumlu ve olumsuz) için *başar-* 'başarmak' fiili de kullanılmaktadır. Farsçayla etkileşimlerle gelişen söz konusu fiil hem sözlük anlamıyla hem de *başar-* + *kip eki* + *esas fiil* + *istek ~ emir eki* dizilişlerinde kullanılmaktadır: *ayrılığa yohdur tábım başarmam* (Doğan, 2020b, s. 67) 'ayrılığa yoktur gücüm yapamam'; *başarıllar äşşäg çapalar* (Rezaeiamaleh, 2023, s. 204) 'eşek çalabilirler'; *başarmêyräm bir çoç ya toğulu alam* (Rezaeiamaleh, 2023, s. 204) 'bir çoç veya toklu alamıyorum'.

Sungur Türkçesi, olumlu ve olumsuz yeterlik dizilişlerinde Irak Türk ağızları, Orta İran (Save ve Kum) ağızları, Kaşkay Türkçesi ve Horasan Türkçesi alanlarıyla ortaklaşmaktadır. Bu çerçevede Sungur Türkçesinde *-A bil-* ve *-A bilme-* dizilişleri vardır: *yiyebilisiz* (Atıcı, 2015, s. 178) 'yiyebilirsiniz'; *gelebillem* (Atıcı, 2015, s. 178) 'gelebilirim'; *verebilirem* (Atıcı, 2015, s. 178) 'veremiyorum'; *bağlebilmiyäv* (Atıcı, 2015, s. 178) 'bağlayamıyor'. Olumlu ve olumsuz yeterlik için İran sahasında Farsçadan kopyalanmak suretiyle *başar-* 'başarmak' fiilinin olduğu sistem de yer almaktadır: *başardañ örgenañ* (Atıcı, 2015, s. 178) 'öğrenebiliriz'; *başarmerem Farsî* (Atıcı, 2015, s. 178) 'Farsça konuşamıyorum'; *başarmerah diyah* (Atıcı, 2015, s. 178) 'diyemiyorum'.

Horasan Türkçesi ağzları da yeterlik dizilişleri yönünden Orta İran (Save ve Kum) ağzları, Kaşkay Türkçesi, Sungur Türkçesi ve Irak Türk ağzları ile birleşmektedir. Bu suretle olumlu ve olumsuz yeterlikte *-A bil-* ve *-A bilme-* dizilişlerine sahiptir: *baħabilerdi* (Bocnurd) (Doğan, 2016, s. 54) ‘bakabilirdik’; *yazabilmesdim* (Bocnurd) (Doğan, 2016, s. 54) ‘yazamazdım’; *görebilmisen* (Kuçan) (Özden, 2014, s. 140) ‘görebilmişsin’; *açebilmeymen* (Deregez) (Doğan, 2019, s. 166) ‘açamıyorum’. Bu arada Türkçenin kendi sistemindeki bu dizilişler, Horasan Türkçesi ağzlarında oldukça sınırlanmıştır. Bunların yerine olumlu ve olumsuz yeterlik için Farsçadan kopyalanmış olan sistem daha yaygındır: *başar-* ~ *başarma-* + *kip eki* + *esas fiil* + *istek ~ emir eki* dizilişi. Örnekler: *şâzâde özü bâşerer mini işğini âşsin* (Kuçan) (Özden, 2014, s. 140) ‘şehzadenin kendisi bunun kapısını açabilir’; *başarmesdi otursın* (Bocnurd) (Doğan, 2016, s. 55) ‘oturamazdı’; *başarmedin yol gèdeñ* (Bocnurd) (Doğan, 2016, s. 55) ‘gidemedin’.

Türkmen Türkçesinin yazı dilinde yeterlik kategorisinde *bil-* ‘bilmek’ ve *bol-* ‘olmak’ yardımcı fiilleri kullanılır. *Bil-* ‘bilmek’ ve *bol-* ‘olmak’ yardımcı fiilleri, *-p* zarf-fiil ekli esas fiillere getirilir: *aydıp bilerdim* (Kara, 2007, s. 276) ‘söyleyebilirdim’; *öçürüp bilmez* (Kara, 2007, s. 276) ‘söndüremez’. Esas fiillerin *-p* zarf-fiil ekli olması Türkmen Türkçesi yazı dilini, diğer Oğuz alanlarından ayırıp Çağatay sahasına bağlar (krş. Çağatay ve Özbek Türkçesinde de *-p bol-*). İran’daki Türkmen ağzlarında ise *bil-* ‘bilmek’ yardımcı fiili, hem *-p* hem de *-A* zarf-fiil ekli esas fiillerden sonra getirilir. *-A* zarf-fiil ekli esas fiiller daha yaygındır: *feyz berâbilyâr* (Günbed) (Yıldırım, 2008, s. 117) ‘feyiz verebiliyor’; *okıyıp bilmiyâ* (Günbed) (Yıldırım, 2008, s. 117) ‘okuyamıyor’; *düşündirevilmedim* (Yomut) (Aghatabi, 2022, s. 382) ‘anlatamadım’; *durovilmâni* (Yomut) (Aghatabi, 2022, s. 382) ‘duramadan’; *gidivilenök* (Yomut) (Aghatabi, 2022, s. 382) (< *gidibileni yok*) ‘gidemiyorum’. İran sahası Türkmen ağzları, *-A* zarf-fiil ekli esas fiillerle Türkmen Türkçesi yazı dilinden ayrılıp Horasan, Azerbaycan ve Kaşkay gibi Oğuz alanlarına yaklaşır. İran sahası Türkmen ağzlarında ayrıca Farsçadan kopyalanan *başar-* ‘başarmak’ fiiliyle de yeterlik bildirilmektedir. Tespit edilen örneklerde *başar-* ‘başarmak’ fiili, esas fiil özelliğiyle kullanılmıştır: *başararsınız mı siz şî işi diydi* (Yomut) (Aghatabi, 2022, s. 486) ‘yapabilir misiniz o işi dedi’; *haticân eden işini başararsınız mı diydi* (Yomut) (Aghatabi, 2022, s. 486) ‘Hatice’nin yaptığı işi yapabilir misiniz dedi’.

Harezm Oğuz ağzlarında olumlu ve olumsuz yeterlik için *-öl-* (< *-A ~ -y âl-*) ~ *-ölme-*; *-p bol-* ~ *-p bolma-* (yaygın değil); *-p bil-* ~ *-p bilme-* dizilişleri kullanılmaktadır: *galaba kılölseñiz* (Hive) (Cengiz, 2023, s. 363) (< *galaba kıla âlsañız*) ‘kazanabilseniz’; *gelölmisen* (Hive) (Cengiz, 2023, s. 363) (< *gele âlmiysen*) ‘gelemiyorsun’; *yiyip boladı* (Hive) (Cengiz, 2023, s. 364) ‘yi-

yebilir'; *alıp bolmiydi* (Hive) (Cengiz, 2023, s. 364) 'alamıyor'; *yasap bilyen* (Hive) (Cengiz, 2023, s. 363) 'yapabilmiş'; *çıdap bılmepti* (Hive) (Cengiz, 2023, s. 363) 'dayanamamış'. Harezmi Oğuz ağızlarında yer alan *-öl-* (< *-A ~ -y âl-*) ve *-p bol-* dizilişlerinin kaynağı, tabiatıyla Çağatay-Özbek alanıdır (krş. Özbek Türkçesinde *-a ~ -y âl-* ve *-b bol-*). Esas fiillerin *-p* zarf-fiil ekli olması da yine bu etkileşimin sonucudur.

Sonuç

Çağdaş Oğuz alanlarında olumlu ve olumsuz yeterlik için temelde üç tip diziliş bulunmaktadır: *-A bil-* ve *-AmA-* (< *-A uma-*); *-A bil-* ve *-A bilme-* ~ *-AmmA-* (~ vd.); *-p ~ -A bil-* ve *-p ~ -A bilme-*. *-A bil-* ve *-AmA-* (< *-A uma-*) dizilişleri, Türkiye Türkçesinin yazı dili ile Batı ve Kuzeydoğu grubu ağızlarında, Kıbrıs Türk ağızlarında; Balkan (Rumeli) Türk ağızlarında; Suriye Türk ağızlarında; Gagavuz Türkçesinin yazı dili ile ağızlarında karakteristiktir. Oğuz alanının güney grubunu temsil eden Kaşkay Türkçesinin bazı ağızları da *-A bil-* ve *-AmA-* (< *-A uma-*) dizilişlerini bulundurmak suretiyle bu grupla birleşmektedir. *-A bil-* ve *-A bilme-* ~ *-AmmA-* (~ vd.) dizilişleri şu alanlarda yer almaktadır: Azerbaycan Türkçesi yazı dili ve ağızları; Irak Türk ağızları; Türkiye'deki Doğu Grubu ağızları; Sungur Türkçesi; Kaşkay Türkçesi ve Horasan Türkçesi. Ancak bu alanlarda olumsuz yeterlik dizilişi, aynı dağılımda değildir. Irak Türk ağızları, Sungur Türkçesi, Güney Azerbaycan'ın Save ve Kum bölgesi (Orta İran) ağızları, Kaşkay Türkçesi ve Horasan Türkçesi alanlarında yalnızca *-A bilme-* dizilişi bulunmaktadır. Burada görüldüğü gibi yalnızca *-A bilme-* olumsuz yeterlik dizilişi, kıyı (periferik) Oğuz alanlarına özgüdür. Azerbaycan'ın ve Güney Azerbaycan'ın çoğu ağızında ve Türkiye'de kimi Doğu Grubu ağızlarında *-A bilme-* ve *-AmmA-* (~ vd.) dizilişleri bir arada kullanılmaktadır. Azerbaycan sahasında *-mAK ol-* dizilişi ise ancak bazı bağlamlarda yeterlik sunmaktadır. *-p ~ -A bil-* ve *-p ~ -A bilme-* dizilişleri, Türkmen Türkçesi ve Harezmi Oğuz alanlarında hâkimdir. Bu alanlardaki dağılım da lehçeler arası etkileşime göre şekillenmiştir. Türkmen Türkçesi yazı dilinde *-p bil-* ve *-p bilme-* dizilişleri vardır. İran sahası Türkmen ağızlarında ise diğer Oğuz alanlarına paralel bir şekilde *-A bil-* ve *-A bilme-* dizilişleri kullanılmaktadır. Harezmi'deki Oğuz ağızlarında Türkmen Türkçesi yazı dilindeki gibi *-p bil-* ve *-p bilme-* dizilişleri benimsenmiştir.

Oğuz alanlarında yeterlik kategorisinin kimi işaretleyicileri, başka dillerle etkileşimlerin sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda resmî ve baskın dillerle bir arada kullanılan Oğuz alanlarında hemen her dil bilgisi kategorisinde (biçim bilgisi, söz dizimi, anlam bilgisi vd.) kopyalanmış sistemler yaygınlaşmıştır. Farsçayla yoğun ve çok yönlü etkileşimleri olan Oğuz ağızlarında (Güney Azerbaycan, Sungur, Kaşkay ve Horasan) *başar-* ~ *başarma-* + *kip eki* + *esas fiil* + *istek ~ emir eki* dizilişinde bir işaretleyici gelişmiştir. Bu,

Oğuz ağızlarına söz varlığı ve biçim bilgisi denkleleriyle Farsçanın *tevānisten ~ netevānisten + kip eki + esas fiil + istek kipi* biçimindeki yeterlik dizilişinden aktarılmıştır. Bu diziliş, söz konusu Oğuz ağızlarında aynı yaygınlıkta değildir. Türkçenin dil durumunun güçlü olduğu yerlerde (Güney Azerbaycan'ın Batı Azerbaycan, Doğu Azerbaycan, Erdebil ve Zencan eyaletleri) nispeten az kullanılır; ancak dil durumunun zayıfladığı Orta İran'daki (Hemedan, Merkezi, Kum eyaletlerindeki) ağızlarda ise çok kullanılır. Benzer şekilde Sungur, Kaşkay ve Horasan bölgesinde yer alan ağızlarda da Türkçe tipli diziliş (*bitimsiz esas fiil + bitimli yardımcı fiil*) oldukça sınırlanmış, yerine Farsça tipli dizilişler (*bitimli yardımcı fiil + bitimli esas fiil*) artmıştır. Gagavuz Türkçesi alanında da yine Türkçenin kendi sistemine ait olan *-A bil-* ve *-AmA-* (< *-A uma-*) dizilişlerinin kullanımı azalmış, bunun yerine kaynağı Bulgarcaya dayandırılan *var ~ yok nasıl ~ nicä + esas fiil + emir ~ istek eki ~ -mAK eki* dizilişleri yaygınlaşmıştır.

Çalışmada ortaya konulduğu gibi yeterlik işaretleyicileri, Oğuz grubu lehçelerinin sınıflandırılması ve alt ağız gruplarının belirlenmesi; bu lehçelerin Oğuz dışı lehçe alanlarıyla ve başka dillerle etkileşim boyutları vb. bir dizi dil bilimsel konuda ölçütlük değer taşımaktadır.

Etik Komite Onayı Araştırmada etik kurul iznine gerek yoktur.

Mali Destek Araştırma için herhangi bir mali destek alınmadı.

Çıkar Çatışması Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Ethical Committee Approval Ethical committee approval is not required for this research.

Funding This research received no external funding.

Conflicts of Interest The author declares no conflicts of interest in this study.

Kaynakça

- Aghatabi, Sh. (2022). *İran sahası Türkmen Yomut ağzı* (Tez No. 766937) [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Ahmed, O. (2014). Makedonya Türk ağızlarında şimdiki ve geniş zamanın bugünkü morfolojik durumu. *İdil*, 3(14), 1-11.
- Akar, A. (2013). *Muğla ve yöresi ağızları*. Türk Dil Kurumu.
- Argunşah, M. ve Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. Kesit.
- Arslan Erol, H. (2020). *Suriye Türkmen Türkçesi ağızlarının tespiti*. TÜBİTAK.
- Atıcı, A. (2015). *Sungur Türkçesi: Ses ve şekil bilgisi*. Eğitim.

- Atıcı, A. (2018a). *Lalecin Türkçesi (Giriş-inceleme-metinler)*. Paradigma Akademi.
- Atıcı, A. (2018b). İran Türk değişkelerinde başar- filinin yeterlilik fiili olarak kullanımı üzerine. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Özel Sayı 4, 75-85.
- Ayverdi, S. (1989). *Köprülüce'deki köşk*. Kubbealtı.
- Bicbabaei, B. (2012). *Malekan (Melek kendi) ili ağzı* (Tez No. 330311) [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Bussmann, H. (1998). *Routledge dictionary of language and linguistics*. Routledge.
- Cengiz, M. (2023). *Özbek Türkçesinin Hive Oğuz ağzı* (Tez No. 828251) [Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Çam, A. (2023). *Şahseven Türkçesi*. Türk Dil Kurumu.
- Çelebi, N. (2010). *Kıbrıs Türk ağızlarında dil ilişkisi izleri* (Tez No. 264978) [Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Çiloğlu, M. (2008). *Anadolu ve Rumeli ağızlarında tasvirî fiiller*. (Tez No. 241133) [Yüksek lisans tezi, Trakya Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Demir, N. (2006). *Trabzon ili ve yöresi ağızları*. Gazi Kitabevi.
- Diñaslan, M. F. (2023). *Gagavuz Türkçesi ağızları* (Tez No. 774167) [Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Doğan, T. (2016). *Geşeng Ginle. Horasan Türkçesi üzerine bir inceleme*. Akçağ.
- Doğan, T. (2020a). *Urmiye ağzı*. Türk Dil Kurumu.
- Doğan, T. (2020b). *Kaşkay Türkçesi üzerine bir inceleme. Evezullah Seferi Keş-kollu, Yettim Yal (Yetim Tepe). Giriş-inceleme-metin-aktarma-dizin*. NEÜ.
- Doğan, T. (2022). Güney Azerbaycan Türkçesinde bir edilgenlik işaretleyicisi: -mAK ol-. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*, 6(1), 19-27.
- Doğan, T. (2023). *Orta İran (Merkezi ve Kum eyaletleri) Türklerinden halk bilimi metinleri (Giriş-inceleme-El Bilimi dergisi metinleri-aktarma-dizin)*. Türk Dil Kurumu.
- Eckmann, J. (2003a). *Çağatayca el kitabı* (G. Karaağaç, Çev.). Akçağ.
- Eckmann, J. (2003b). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi üzerine araştırmalar* (O. F. Serkaya, Haz.). Türk Dil Kurumu.
- Efendioğlu, S. (2009). Ağrı ili ağızları. *Turkish studies*, 4(3), 808-840.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Ercilasun, A. B. (1983). *Kars ili ağızları*. Türk Dil Kurumu.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud: Divânu Lugâti 'î-Türk (Giriş-metin-çeviri-notlar-dizin)*. Türk Dil Kurumu.

- Erdal, M. (2004). *A grammar of old Turkic*. Brill.
- Ergin, M. (2009). *Dede Korkut Kitabı-2: İndeks-gramer*. Türk Dil Kurumu.
- Ersoy, F. (2016). Çuvaş Türkçesinde yeterlilik kategorisi. *Dil Araştırmaları*, 18, 85-102.
- Gemalmaz, E. (1978). *Erzurum ili ağzları I*. Türk Dil Kurumu.
- Gökçür, E. (2006). *Van ve merkez köyleri ağzları* (Tez No. 314271) [Yüksek lisans tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Gökdağ, B. A. (2006). *Salmas ağzı: Güney Azerbaycan Türkçesi üzerine bir inceleme*. Karam.
- Gökdağ, B. A. (2008). Güney Azerbaycan ağzlarında yeterliğin olumsuz biçimleri. *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu*, 24-27 Haziran.
- Gökdağ, B. A. (2016). İran'daki Türk dillerinde yeterlilik fiilinin kullanımı. *XI. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı* (25 Eylül-28 Eylül 2016, Budapeşte/Macaristan), 201-207.
- Göksel, A. ve Kerslake, C. (2005). *Turkish, a comprehensive grammar*. Routledge.
- Gülsevin, G. (2007). *Eski Anadolu Türkçesinde ekler*. Türk Dil Kurumu.
- Günay, T. (2003). *Rize ili ağzları: İnceleme-metinler-sözlük*. Türk Dil Kurumu.
- Güner, G. (2021). *Karahanlı Türkçesinde fiil*. Türk Dil Kurumu.
- Güneş, B. (2015). *Çıldır Karapapak / Terekeme ağzı*. Serander.
- Güneş, N. (2016). *Güneydoğu Bulgaristan Burgaz ili Türk ağzları* (Tez No. 445839) [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Güvenç, L. (2014). *Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinde fiil* (Tez No. 367788) [Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Işınsoy, E. (1996). *Çiçekler büyür*. Ötüken Neşriyat.
- Jable, E. (2010). *Kosova Türk ağzları inceleme: Metin-sözlük* (Tez No. 265881) [Doktora tezi, Sakarya Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Kara, M. (2007). Türkmen Türkçesi. A. B. Ercilasun (Ed.), *Türk lehçeleri grameri* içinde (231-290). Akçağ.
- Kara, F. (2011). Bil- tasvir fiilinin işlevleri. *Turkish Studies*, 6(1), 1421-1438.
- Karaçorlu Sehend, B. (2022). *Dedem Qorqud'un dilinden sazımın sözü I* (D. Yıldırım, Haz.). Türk Dil Kurumu.
- Karini, J. (2009). *Erdebil ili ağzları* (Tez No. 235440) [Doktora tezi, Gazi Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Kazımov, Q. Ş. (2010). *Müasir Azerbaycan dili: Morfologiya*. Elm ve Tehsil.
- Kemal, O. (1962). *Eskici ve oğulları*. Ak.
- Kerimoğlu, C. (2011). *Kiplik incelemeleri ve Türkçe*. Dinozor.

- Kıral, F. (2001). *Das gesprochene Aserbajdschanisch von Iran: Eine Studie zu den syntaktischen Einflüssen des Persischen*. Harrassowitz Verlag.
- Kilit, A. (2015). *Aralık ilçesi ağızı (Iğdır ili) (İnceleme, metinler ve söz varlığı)*. [Yüksek lisans tezi, Doğu Akdeniz Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Korkmaz, Z. (1959). Türkiye Türkçesinde “iktidar” ve “imkân” gösteren yardımcı fiiller ve gelişmeler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 7, 107-124.
- Korkmaz, Z. (1992). *Grammer terimleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi grameri: Şekil bilgisi*. Türk Dil Kurumu.
- Küçük, S. (1994). *Bâkî dîvânı*. Türk Dil Kurumu.
- Mehmet, G. (2007) Yeterlilik kategorisi ve Salar Türkçesindeki görünümü. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4(3), 80-90.
- Mirzézade, H. (1962). *Azerbaycan dilinin tarihi morfolojiyası*. Elm.
- Mirzézade, H. (1990). *Azerbaycan dilinin tarihi grammatikası*. Elm.
- Muhammed, R. (2021). *Memluk Türkçesinde ekler ve işlevleri*. Türk Dil Kurumu.
- Nur Doğan, M. (2000). *Fuzûlî: Leylâ ve Mecnun*. YKY.
- Özden, K. (2014). *Şah İsmail metni esasında Horasan Türkçesinin Kuçan ağızı (Giriş-metin-çeviri-sözlük)* (Tez No. 358860) [Yüksek lisans tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Özkan, N. (2019). *Gagavuz Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Öztürk, R. (2016). *Özbek Türkçesi el kitabı*. Palet.
- Rezaei, M. (2015). *İran-Zencan bölgesi, Kaydar ve yöresi ağızları* (Tez No. 405686) [Doktora tezi, Gazi Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Rezaeamaleh, M. (2023). *Kaşkayı Türkçesi ağızları (Giriş-inceleme-metin-sözlük)* (Tez No. 794259) [Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Salimehmed, N. (2006). *Bulgaristan Kırcaali ili ve çevresi Türk ağızı* (Tez No. 206708) [Yüksek lisans tezi, Trakya Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Shukur, K. (2019). *Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Gagavuz Türkçesiyle karşılaştırmalı olarak Irak Türkmen Türkçesi (Ses bilgisi, fiil, metin, sözlük)* (Tez No. 594717) [Doktora tezi, Gazi Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Şimşek, A. (2020). *İskeçe ili ağızları*. Türk Dil Kurumu.
- Şireliyev, M. Ş. (2008). *Azerbaycan dialektologiyasının esasları*. Elm.
- Tahir, K. (1967). *Devlet ana*. Bilgi.
- Tarlan, A. N. (1992). *Fuzûlî Divanı*. Akçağ.
- Tekin, T. (2010). *Orhon yazıtları*. Türk Dil Kurumu.

- Timurtaş, F. K. (2005). *Eski Türkiye Türkçesi*. Akçağ.
- Tulum, M. (2011). *Osmanlı Türkçesine giriş*. Anadolu Üniversitesi.
- Türk Dil Kurumu. (t.y.). *Güncel Türkçe sözlük*.
- Yaghoobi, V. (2011). *Bir Kaşkay Türk şiiri antolojisi: Kaşkâ'i Şi'ri yâ Âsâr-i Şu'arâ-yi Kaşkâ'î* (Tez No. 302211) [Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Yapıcı, A. H. (2022). *Aydın ve yöresi ağzları (İnceleme-metin-sözlük)*. Grafiker.
- Yıldırım, F. (2019). *Suriye Bayır bucak Türkmen ağzı: Giriş-inceleme-metinler-dizin*. Karahan.
- Yıldırım, Z. (2008). *Gümbed ağzından derlemeler (Giriş-gramer-metinler-sözlük)*. (Tez No. 221013) [Yüksek lisans tezi, Muğla Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Yıldız, M. (2016). Yeni Uygur Türkçesinde “al-” Fiilinin Yardımcı Fiil Olarak Kullanımı ve Fonksiyonları. *SUTAD*, 39, 199-211.

Extended Summary

Potential is the category in which the possibility or probability of an action is reported by certain grammatical markers. In the historical and contemporary Turkic language field, the markers of the potential category have undergone different developments depending on a number of factors such as the course of dialectization and language relations.

In the historical dialects of Oghuz Turkic, the *-A bil-* sequence which was attested in Old Turkic (Old Uighur Turkic), continued to be used for positive potential. The distinctive feature in the historical Oghuz dialects emerged in the distribution of negative potential sequences: *-XmA-* (< *-X uma-*) ~ *-AmA* (< *-A uma-*) or *-A bilme-*. The characteristic of the Ottoman (Turkish) area was *-XmA-* (< *-X uma-*) ~ *-AmA* (< *-A uma-*), while that of the Azerbaijan area was *-A bilme-*. The dialect area on the Khwarezm-Chagatai line must have been influential in the adoption of the *-A bilme-* sequence in the Azerbaijan area.

The contemporary written languages and dialect groups of the Oghuz areas are as follows: Balkan Turkic dialects or Rumelian dialects in the Balkans; Gagauz Turkic in Gagauzia (written language and dialect groups); Turkish in Türkiye and Cyprus (written language and dialect groups); Syrian Turkmen/Turkic dialects in Syria (dialect groups); Iraqi Turkmen/Turkic dialects (dialect groups); Azerbaijani Turkic in Azerbaijan and Nakhchivan (written language and dialect groups); Azerbaijani Turkic dialects (dialect groups) in Armenia; Azerbaijani Turkic dialects (dialect groups) in Georgia; South Azerbaijani Turkic (dialect groups), Sungur Turkic (dialect groups), Khorasan Turkic (dialect groups), Qashqai Turkic (dialect groups) and Turkmen Turkic (dialect groups) in Iran; Turkmen Turkic in Turkmenistan (written language and dialect groups); Turkmen Turkic in Afghanistan (dialect groups); Khwarezm Oghuz in Uzbekistan (dialect groups).

In contemporary Oghuz areas, there are basically three types of sequences for positive and negative potential: *-A bil-* and *-AmA-* (< *-A uma-*); *-A bil-* and *-A bilme-* ~ *-AmmA-* (~ *et al.*); *-p* ~ *-A bil-* and *-p* ~ *-A bilme-*. The sequences of *-A bil-* and *-AmA-* (< *-A uma-*) are characteristic of the written language of Turkish and the Western and Northeastern group dialects, Cypriot dialects; Balkan (Rumelian) Turkic dialects; Syrian Turkic dialects; the written language and dialects of Gagauz Turkic. The sequences of *-A bil-* and *-A bilme-* ~ *-AmmA-* (~ *et al.*) are characteristic of the Azerbaijan area and are established in the written language and dialects of Azerbaijan Turkic; Iraqi Turkic dialects; Eastern Group dialects in Türkiye; Sungur Turkic; Qashqai Turkic and Khorasan Turkic. However, the negative potential sequences are not distributed in the same way in these areas. In Iraqi Turkic dialects, Sungur Turkic, Qashqai Turkic and Khorasan Turkic, only the sequence of *-A bilme-* is present. In South Azerbaijani dialects and some Eastern Group dialects in Türkiye, *-A bilme-* and *-AmmA-* (~ *etc.*) are used together. It should be noted that the *-mAK ol-* sequence in the Azerbaijani field is only sufficient in some contexts. The sequences of *-p* ~ *-A bil-* and *-p* ~ *-A bilme-* are dominant in Turkmen Turkic and Khwarezm Oghuz areas. The distribution in these areas has also been shaped according to the interaction between

dialects. There are *-p bil-* and *-p bilme-* sequences in the written language of Turkmen Turkic. In the Turkmen dialects of the Iranian area, *-A bil-* and *-A bilme-* sequences are used in parallel with other Oghuz areas. The Oghuz dialects in Khwarezm have adopted the sequences of *-p bil-* and *-p bilme-* as in the written language of Turkmen Turkic.

In Oghuz areas, some markers of the potential category emerged as a result of interactions with other languages. In this context, copied systems have become widespread in almost every grammatical category (morphology, syntax, semantics, etc.) in Oghuz dialects used together with the official and dominant languages. In Oghuz dialects (South Azerbaijan, Sungur, Qashqai and Khorasan), which have had intense and multifaceted interactions with Persian, a marker has developed in the sequence of *başar- ~ başarma- + modal suffix + main verb + optative ~ imperative suffix*. This has been transferred to Turkic dialects with its vocabulary and morphological equivalents from the Persian potential sequence of *tevānisten ~ netevānisten + modal suffix + main verb + optative*. This sequence is not as widespread in the Oghuz dialects in question. It is used relatively little in areas where the linguistic status of Turkic is strong (West Azerbaijan, East Azerbaijan, Ardabil and Zanjan provinces of South Azerbaijan); however, it is used a lot in the dialects of Central Iran (Hamadan, Merkez, Qom provinces) where the language situation is weakened. Similarly, in the dialects of Sungur, Qashqai and Khorasan, Turkic type of sequence (*non-finite main verb + finite auxiliary verb*) has been quite limited, and the Persian type of sequence (*finite auxiliary verb + finite main verb*) has increased. In the area of Gagauz Turkic, the use of the sequences of *-A bil-* and *-AmA-* (< *-A uma-*), which also belong to the Turkic system itself, has decreased a lot, and instead the sequences of *var ~ yoq nasıl ~ nicä + main verb + imperative ~ optative suffix ~ -mAK suffix*, which are based on Bulgarian, have become widespread.

